

John Deweyn idealismista (Pentti Määttänen)

Sami Pihlström puolusti "idealismia" *Tieteessä tapahtuu* -lehden numerossa 4/2000 ja mainitsi John Deweyn *Pyrkimys varmuuteen* -teoksen esimerkkinä idealistisesta ajattelusta. Kyseisen teoksen suomentajana katson velvollisuudekseni puhua Deweyn puolesta ja puuttua tähän väitteeseen, joka mielestäni perustuu virheelliseen käsitykseen kirjan sisällöstä. Myös idealismin käsite kaipaa selvittelyä.

Pihlströmin mukaan Dewey ei koskaan luopunut idealistisesta oletuksesta, että "tiedon tai tutkimuksen kohteet syntyvät tiedostamisen tai tutkimuksen kautta eivätkä ole olemassa 'valmiina' ennen tutkimusta, tutkijoista ja heidän päämäärähakuisesta toiminnastaan riippumattomassa metafysisessä todellisuudessa" (*Pihlström 2000*, s. 6). Väitteensä vakuudeksi hän siteeraa Deweya: Fysikaaliset objektit ovat "reflektiivisen tutkimuksen taidokkaita tuotteita" (*Dewey 1929*, s. 172). Fysiikka tuottaa operaatioidensa kautta "ajattelun objekteja" (s. 211). Osoittavatko nämä ja muut vastaavat sanonnat Deweyn idealistiksi?

Asia riippuu tietysti hieman siitä, mitä idealismilla tarkoitetaan. Pihlströmin tapaa ymmärtää idealismi voi tarkastella seuraavan lainauksen avulla: "Olettaessamme realisteina mielestä riippumattoman objektiivisen todellisuuden sitoudumme metatasolla idealismiin myöntäessämme, että tällainen kaikkea tutkimusta ja kommunikaatiota suuntaava oletus tehdään viime kädessä vain sen nojalla, millainen maailmaa tutkiva ihmismieli on" (s. 7).

Voimmeko tehdä ensimmäistäkään oletusta yhtään mistään muutoin kuin "sen nojalla, millainen maailmaa tutkiva ihmismieli on"? On triviaalia, että käytämme ajattelussamme ja oletuksissamme ihmismieltä. Ajattelijaksi itseään kutsuvalle ei ole eduksi väittää, että ajattelua ei ole. Idealismin perustelun tästä lainauksesta saakin irti vain sillä oletuksella, että "maailmaa tutkiva ihmismieli" on jo etukäteen sijoitettu maailman ulkopuolelle, josta se sitten vaikuttaa riippumattomaan todellisuuteen, muokaten sitä oman luonteensa mukaisesti. Pihlströmin seuraava lause kuuluukin: "On ikään kuin mieli sittenkin 'rakentaisi' objektikseen reaalisen maailman." Jos mieli jotenkin on jo materiaalisen maailman ulkopuolella, on kyseessä idealistinen oletus. Tässä tapauksessa Pihlström olettaa sen, minkä pyrkii osoittamaan. Jos taas mieli on materiaalisen maailman sisäpuolella toimivan fyysisen olentoon liittyvä piirre, ei väite tue idealismia.

*

Ontologinen materialisti lähtee siitä, että ihminen on maanpäällisen todellisuuden tuote. Luonnonevoluutio tuotti jossakin vaiheessa joukon kädellisiä biologisia organismeja, joista yksi luonnonoikku alkoi käyttää työkaluja, kehittää kulttuuria, puhua, kirjoittaa,

maalata ja sen sellaista. Kyky ajatella, käyttää ihmismieltä, on selitettävä vain tästä alkuoletuksesta lähtien. Kyse on pikemminkin siitä, että maailma on rakentanut itselleen "subjektin". Näin rakentunut ihminen voi havaita maailmaa vain omilla aistielimillään ja ajatella vain omilla käsitteillään, mutta tällä ei ole mitään tekemistä idealismin kanssa. Ei edes sillä perusteella, että ihminen myös muuttaa maailmaansa. Tällaista materialismia kutsutaan Deweyn tapaan myös naturalismiksi.

Deweyn kanta, että fysikaaliset objektit ovat reflektiivisen tutkimuksen tuotteita, on idealistinen käsitys vain sillä oletuksella, että itse reflektiivinen tutkimus ymmärretään idealistisesti - siis sellaiseksi, että ulkoisesta todellisuudesta riippumaton ajattelu jotenkin omin voimin tuottaa tai rakentaa todellisia yksittäisiä objekteja. Tämä ei ollut Deweyn käsitys. Hän hylkäsi ruumiin ja tietoisuuden jyrkän erottamisen toisistaan. Tämä ei tarkoita nykyään usein esitettyä ajatusta, että tietoisuuden voisi palauttaa aivotoiminnaksi. Dewey lähti mielenfilosofiassaan ihmisen ja maailman vuorovaikutuksesta, ajattelu on maailmassa toimimisen ennakointia (ks. *Määttänen* 1995, 5. luku). Tässä katsannossa tietoisuuden rakenteiden vaikutus kokemukseen perustelee idealismia yhtä huonosti kuin silmän vaikutus värien havaitsemiseen. Kokemuksen käsitteellisyys oli Deweylle selviö. Hän vain ymmärsi käsitteet operationaalisesti, kuten suomennetun teoksen sivuilta käy ilmi. Pihlström toimisi lukijoita kohtaan huomaavaisesti, jos esittäisi lyhyen ja ytimekkään selvityksen siitä, mitä hän tarkoittaa käsitteillä.

Deweyn toteamus, että fysiikka tuottaa operaatioidensa kautta ajattelun objekteja, voi tarkoittaa kahta asiaa riippuen siitä, tarkoitetaanko ulkoista konkreettista toimintaa vai pelkästään ulkoisen toiminnan ennakointia, teoreettista ajattelua. Yhtäältä siis tutkimus on konkreettista kausaalista vuorovaikutusta tutkittavan kohteen kanssa. Kokeellinen tutkimus on kohteeseen vaikuttamista. Ajattelun eli reflektion tehtävä on ohjata ja suunnata tuota toimintaa. Vaikutus muuttaa kohdetta, joten tutkimuksen tuloksena saadaan tietoa toiminnan lopputuloksesta, siitä miten tutkimusoperaatiot ovat vaikuttaneet kohteeseen. Dewey käyttää esimerkkinä Heisenbergin epätarkkuusperiaatetta (*Dewey* 1929, s. 178-178). Hiukkasen nopeuden mittaaminen on hiukkaseen vaikuttamista, minkä jälkeen ei enää voi tarkasti selvittää paikkaa, jossa se oli, ja päinvastoin. Deweyn näkökulmasta ei myöskään ole ihmisjärkeä ravisuttava mysteeri, että hiukkanen on epämääräisessä tilassa ennen mittausta ja tietyssä tilassa vasta mittauksen jälkeen. Reflektiivisen tutkimuksen tuote on tässä tapauksessa mittausoperaation tuote, muuttunut kohde. Tutkittavilla kohteilla ei ole pysyviä ja muuttumattomia ominaisuuksia, joita ajattelu vain jotenkin asettuisi vastaamaan. Tämä on tärkein ero Newtonin luonnonfilosofiaan, jossa atomien ominaisuudet oletettiin pysyviksi ja muuttumattomiksi.

Kun siis Dewey toteaa, että *fysikaaliset objektit* eivät ole olemassa tiedostuksesta riippumatta, hän ei tarkoita, ettei *reaalinen todellisuus* ole olemassa tiedostuksesta riippumatta. Kysymys on siitä, meillä voi olla tietoa todellisesta olemassaolosta vain reaalisen, kausaalisen vuorovaikutuksen perusteella. Faktat ovat joko läsnä tai ne eivät ole läsnä. Jos ne ovat läsnä, meillä on tietoa niiden olemassaolosta ja ominaisuuksista

konkreettisen vuorovaikutuksen perusteella. Jos ne eivät ole läsnä, niistä on turha puhua. Sama kuin keskustelisi enkeleistä ja riihitontuista. Dewey on itse asiassa varsin heideggerilainen: Me olemme jo maailmassa sisällä, kortit on jaettu ja panokset on asetettu - uloskäynti vain ruumishuoneen kautta. Me ja meidän maailmamme olemme yhtä ja samaa reaalista todellisuutta.

Operaatioilla voi myös tarkoittaa mentaalisia operaatioita. Dewey ei tietenkään tarkoita, että pelkkä ajattelu voi tuottaa todellisia objekteja, "rakentaa" reaalista maailmaa objektikseen. Tämä on selvästi sanottu pari riviä ennen Pihlströmin lainaamaa kohtaa: "fysikaaliset objektit eivät voi olla yksittäisiä todellisia objekteja" (Dewey 1929, s. 210).

Fysikaaliset objektit teoreettisina objekteina eivät voi olla yksittäisiä todellisia objekteja, koska tieto todellisesta olemassaolosta voi perustua vain konkreettiseen kausaaliseen vuorovaikutukseen. Minulla on esimerkiksi juuri nyt tieto edessäni olevan pöydän todellisesta olemassaolosta sillä perusteella, että olen sen kanssa vuorovaikutuksessa. Mittailen sitä katseellani ja käsilläni kun kirjoitan tätä. Se ei ole fysikaalinen objekti Deweyn tarkoittamassa mielessä, siis fysiikan "reflektiivisten operaatioidensa" kautta tuottama objekti. Se on todella olemassa oleva arkikokemuksen objekti. Hän kirjoitti varsin suorasukaisesti, että on naurettavaa ja ällistyttävää, että joidenkin mielestä tieteellinen ajattelu kertoo objektien sisäisen luonteen ja arki ajattelu on jotenkin väärää (s. 122). Edelleen: "On turvallista väittää, ettei kukaan fyysikko *työtään tehdessään* ole koskaan ajatellut kieltävänsä arkikokemuksen olioiden täyttää todellisuutta" (s. 211). Luottamus fyysikoiden harkintakykyyn oli kyllä turhan suuri, kuten kohta huomaamme.

*

Tämä konkreettinen pöytä ei ole minulle todellinen fysikaalinen, fysiikaksi kutsutun luonnontieteen määrittelemä objekti, koska minulle ei ole tämän pöydän kanssa konkreettista kausaalista vuorovaikutusta fysikaalisten välineiden kanssa. Joudun tyytymään raajoihini ja aisteihini. Voin kyllä ajatella tätä pöytää alkeishiukkasten kimppuna, jollaiseksi sen voi hyvällä syyllä olettaa, mutta pelkän ajattelun perusteella ei voi luoda tai poistaa todellista olemassaoloa. Ajattelu yksin ei tuo tämän arkikokemuksen pöydän tilalle tai rinnalle toista todellista tai vielä todellisempaa pöytää. Arkikokemuksen pöydän ajattelemisen alkeishiukkasten kimppuna tarkoittaa ainoastaan, että halutessani voin vuolla siitä palan, siirtää vaikkapa spektrometriin, ja saan tietää jotakin kyseisen palan koostumuksesta.

Fysikaaliset objektit teoreettisina objekteina ovat vain ajattelun, eivät todellisen tiedon objekteja Deweyn tarkoittamassa mielessä. Teoksensa ensimmäisessä luvussa Dewey pyrkii perustelemaan, että käsitys ideaalisten objektien, siis vain ajattelun vaan ei empiirisen kokemuksen kohteina olevien pysyvien ja muuttumattomien objektien olettaminen on seurausta alkukantaisesta tarpeesta päästää turvaan elämää uhkaavilta vaaroilta. Se on rationaaliseen asuun puettua taikauskkoa ja magiikkaa. Deweyn terminologiaa soveltaen tätä realismin muotoa voi sanoa maagiseksi realismiksi: Tosiolevainen on olemassa ajattelun maagisen voiman vaikutuksesta.

Suomessa tämmöistä realismia kannattaa ainakin Kari Enqvist, jonka mukaan rautakangen kovuus ei ole "raudan 'todellinen' ominaisuus. Se ilmentää rauta-atomien välistä sidosvoimakkuutta ja on toki olemassa, mutta vain meille" (*Enqvist 1998, s. 67*). Siis "vain meille" oleminen ei ole "todellista" olemista. Todellinen olemassaolo on hänen mukaansa vain alkeishiukkasten kimpulla. Arkikokemuksen objektit ovat siis jotenkin epätodellisia. Enqvistillä ei kuitenkaan ole eikä voi olla olemassa todelliseen kausaaliseen vuorovaikutukseen perustuvaa tietoa vajansa nurkassa lojuvan, ihan tietyn konkreettisen rautakangen "todellisesta" olemassaolosta alkeishiukkasten kimppuna? Syyn hän kertoo omassa kirjassaan: Schrödingerin kissan kvanttitalan täsmälliseen mittaamiseen tarvittavan mittarin "pitäisi olla niin suunnaton, ettei koko universumin atomien määrällä saisi siitä rakennettua edes yhtä nurkkaa" (s. 215). Mikä pätee Schrödingerin kissaan, pätee myös Enqvistin rautakankeen. Kukaan ei koskaan saa todelliseen vuorovaikutukseen perustuvaa tietoa yhdenkään arkikokemuksen esineen tarkasta koostumuksesta ja tilasta alkeishiukkasten kimppuna.

Deweyn fysikaalinen objekti ja todellinen yksittäinen objekti lankeavat yhteen esimerkiksi tapauksessa, jossa yksittäistä elohopea-atomia pidetään paikallaan samalla kun siihen kohdistetaan sopivaa laser-säteilyä. Kuvaruudussa tuikkiva valo kertoo, että atomi on paikallaan ja että kvantittuminen on todellinen ilmiö. Viime vuosisadan alussa tällaisesta ei ollut tietoa, mutta periaate on Deweyn esittämä: tieto todellisesta olemassaolosta perustuu konkreettiseen kausaaliseen vuorovaikutukseen.

"Pelkkä ajattelu ei määritä olemassaolon rajoja", kuten Enqvist toteaa (s. 221), mutta tämä pätee myös fyysikon ajatteluun, ellei se johda konkreettiseen kausaaliseen vuorovaikutukseen empiirisen todellisuuden kanssa. Pelkän ajattelun nojalla emme esimerkiksi voi tietää, että kello Alfa Centaurissa on, sikäli kuin se käy oikein, tasan yhtä paljon kuin täälläkin, kuten Newton otaksui. Deweyn mukaan Einsteinin ajattelun filosofinen merkitys liittyy vaatimukseen, että samanaikaisuuden määrittelyn täytyy perustua kokeelliseen menetelmään (*Dewey 1929, s. 129*), mikä vaatimus vie pohjan pois Newtonin absoluuttiselta ajalta ja avaruudelta. Einsteinille ei pelkkä fyysikonkaan ajattelu riittänyt.

Kokeellisen menettelyn vaatimus tuo välttämättä mukaan myös näkökulman. Konkreettisen mittauksen tekee aina joku, jossakin paikassa ja joillakin laitteilla. Tieteellisen objektiivisuuden vaatimus tarkoittaa tässä vain, että kuka tahansa, jolla on tarvittava koulutus ja riittävät resurssit, voi toistaa mittauksen ja päätyä samaan tulokseen. Näkökulma on aina olemassa ja todellinen, se on "meidän" näkökulmamme. Myös tämä on keskeinen ero Newtonin ja modernin fysiikan välillä. Näkökulma ei sinänsä tee mitään "epätodelliseksi". Pekan näkökulma maailmaan on kenties erilainen kuin Pirkon ja taatusti erilainen kuin lepakon, mutta edes tämä erilaisuus ei tee näitä näkökulmia ja niiden kautta koettuja objekteja epätodellisiksi.

Tämä asettaa erikoiseen valoon Enqvistin yllä siteeratun näkemyksen, jonka mukaan rautakangen kovuus on "epätodellista", koska kovuus on olemassa "vain meille". Tästä seuraa loogisesti, että kaikki näkökulmaan sidotut ominaisuudet ja objektit ovat

epätodellisia. Jos otamme vakavasti Einsteinin vaatimuksen kokeellisesta menettelystä ja sen myötä väistämättä tulevasta näkökulmasta, Enqvistin "epätodellisuuden" kriteeristä kehkeytyy varsinainen musta aukko, joka nielee kaiken konkreettisen mittaustoiminnan ulottuvilla olevan tavaran. Jäljelle jäävät vain pelkän ajattelun nojalla todellisiksi otaksutut alkeishiukkasten kimput. Deweyn kanta olisi, että Enqvistin ajattelu on tältä osin lähempänä Newtonin luonnonfilosofiaa kuin modernin fysiikan vaatimuksia.

Tämmöinen ajattelun maagisen voimaan uskova realismi on idealismia, jota Dewey arvosteli kärkevästi. Deweystä itsestään ei saa idealistia muutoin kuin olettamalla, että aina kun hän käyttää sanoja 'ihmismieli', 'ajattelu' tai 'käsite', hän on samalla sitoutunut näiden ilmiöiden idealistiseen ontologiaan. Tämä ei kuitenkaan pidä paikkaansa. Ajattelu on Deweylle toiminnan ennakoitua. Toimijana on lihaa ja verta oleva biologinen organismi, näkökulmaansa sidottu ja historiallisesti rajallinen olento, nykytietämän mukaan ypöyksin universumissa. Pyrkimys teoreettiseen varmuuteen voi lohduttaa, mutta se ei muuta tosiasioita miksikään.

KIRJALLISUUTTA

Dewey, John (1929): Pyrkimys varmuuteen: Tutkimus tiedon ja toiminnan suhteesta, Gaudeamus, Helsinki 1999.

Enqvist, Kari (1998): Olemisen porteilla, WSOY, Helsinki.

Määttänen, Pentti (1995): Filosofia. Johdatus peruskysymyksiin, Gaudeamus, Helsinki.

Pihlström, Sami (2000): "Idealismin paluu?" Tieteessä tapahtuu, 4/2000, s. 5-11.

Kirjoittaja on FT ja tuntiopettaja Helsingin yliopiston Filosofian laitoksella.